

SHO‘ROLAR DAVRIDA MARKAZIY OSIYODA ISLOM DINIGA MUNOSABATNI TADQIQ ETISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Vaydullayev Ahmad Muhammadjonovich,

“Imom Termiziy” o‘rta maxsus islom ta’lim muassasasi

O‘quv-uslubiy ishlar bo‘limi boshlig‘i

Tel: +998994223757

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Sho‘rolar davrida Markaziy Osiyo mintaqasida islom diniga bo‘lgan munosabatning tarixiy, siyosiy va mafkuraviy jihatlarini tahlil qilinadi. Sovet davlati tomonidan olib borilgan diniy siyosat, xususan, islomni nazorat ostiga olish, diniy qadriyatlarni cheklash va ateistik targ‘ibot orqali ijtimoiy ongning shakllantirish siyosati ilmiy asosda o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: *Sho‘rolar davri, Markaziy Osiyo, Islom dini, dinga munosabat, Sho‘ro mafkurasi, Islomshunoslik, mafkuraviy nazorat, ilmiy-nazariy asoslar*

ABSTRACT

This article analyzes the historical, political, and ideological aspects of the attitude towards Islam in the Central Asian region during the Soviet era. The religious policy pursued by the Soviet state, in particular, the policy of controlling Islam, restricting religious values, and shaping social consciousness through atheistic propaganda, is studied on a scientific basis.

Keywords: *Soviet era, Central Asia, Islam, attitude towards religion, Soviet ideology, Islamic studies, ideological control, scientific and theoretical foundations*

KIRISH

Islom dini o‘zining o‘n to‘rt asrlik tarixi davomida jahon sivilizatsiyasining rivojlanishida, xususan Markaziy Osiyo xalqlarining taraqqiyotida muhim o‘rin tutib kelgan. Zamonaviy dunyoda sodir bo‘layotgan mintaqaviy va global jarayonlarda ham islomning o‘rni ortib bormoqda. Shu nuqtayi nazardan, islom va uning jahon siyosati, xususan Markaziy Osiyo davlatlarining ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotidagi o‘rnini tadqiq qilish bugungi kunda yanada dolzarb hisoblanmoqda. Islom dinining siyosiylashuvi giyosiy muammo sifatida baholanib, “din geosiyosati” va “islom geosiyosati” kabi tushunchalarning muomilaga kirib kelishiga zamin yaratmoqda. Markaziy Osiyo davlatlari islom omilini o‘rganish, shuningdek, postsovet hududida “islomiy tiklanish” jarayonlarini kuzatish uchun o‘ziga xos noyob mintaqasi hisoblanadi.

Markaziy Osiyoda islom omilini o‘rgan tadqiqotchilar mintaqada islomiy tiklanish jarayonlarining davom etishi va kuchayib borishi, islomning ijtimoiy–

siyosiy jarayonlarga ta'siri sezilarli darajada ortib borishini taxmin qilmoqdalar. Shubhasiz, Markaziy Osiyo davlatlarining istiqboldagi rivoji va siyosatida islom omili ortishida davom etadi. Shu bois, islomni mintaqaning ijtimoiy–siyosiy hayotidagi o'rnini o'rganishda mintaqalar manfaatlaridan kelib chiqqan holda ilmiy yondashuv talab etiladi¹.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

O'zbekistonlik olim Sh.Yovqochev din insoniyatning tarixiy rivojlanishining har bir bosqichida ajralmas qism hisoblanishni ta'kidlagan holda din va siyosat ildizlarining bir biriga qanchalik bog'langanligini tushunish uchun, dinning mohiyatini tushunish, uning jamiyatdagi roli va funksiyasini aniqlash zarurligini ta'kidlaydi².

Amerikalik ilohiyotshunos siyosatchi U.Kavano xalqaro munosabatlar va jahon siyosati fanida din tushunchasining yagona kelishilgan tavsifi mavjud emasligini ta'kidlaydi. Olim din haqidagi ko'plab qarashlarni jamlab tahlil qilgach, ushbu fanda din tushunchasiga berilgan ta'riflar bugungi kunda kelib eskirib qolgan, degan xulosani aytadi³.

Rus olimi G.Yemelyanova sohaga oid tadqiqotlar asosan Yevrotsentrizmning empirik nazariyalari va paradigmalariga asoslangan holda amalga oshirilganini kuzatgan. Olim ushbu tadqiqotlarda asosan —ikkinchi qo'l G'arb, xususan rus manbalariga tayanilganini aytadi⁴.

Mamlakatimizda ham, Shuhrat Yovqochev ta'kidlaganidek, sohaga oid izlanishlar an'anaviy ravishda rus va sovet sharqshunosligiga bog'liq bo'lib, ularning ildizlari esa, nemis maktabining salmoqli ta'siri ostida shakllangan Yevropa sharqshunosligiga borib taqaladi⁵.

D.Yusupova xorijlik tadqiqotchilar D.Khizersho va David W.Montgomerydan iqtibos qilib "Markaziy Osiyoda siyosiy islom bilan bog'liq vaziyatni chuqur anglash uchun sekulyarizm, islom va davlat o'rtasidagi murakkab aloqalarni yaxshilab anglash kerak. Bundan tashqari, sekulyarizm islom olamida sobiq ittifoq davridan keyingi davrda juda katta kuch sifatida namoyon bo'ldi. U radikalizmni cheklaydi, biroq, ayni paytda, islom haqida haddan tashqari bo'rttirilgan qo'rquvni yaratadi"⁶,

¹ G'afurov S.M. Markaziy Osiyo: mintaqaviy tahdidlar, integratsiya, zamonaviy siyosiy jarayonlar [Matn] / S.G'afurov. – Toshkent: "Merit print", 2023. – 108 b.

² Yovqochev Sh. Siyosat va din. Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2010.–B. 4.

³ Bennigsen A., Broxup M. The Islamic Threat to the Soviet State.–New York: Routledge, 2014.–P. 123.

⁴ Yemelianova, G. How 'Muslim' are Central Asian Muslims? A Historical and Comparative Enquiry. Being Muslim in central Asia : practices, politics, and identities / edited by Marlene Laruelle.–Leiden, Boston: Brill, 2018. Seriyes: Euratsian studies librVol. 9.–pp. 10–12

⁵ Yovqochev Sh. Siyosat va din. Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2010.–B. 4.

⁶ Yusupova D. D. O'zbekistonda din omili transformatsiyasining namoyon bo'lishi xususiyatlari. // Konsensus xalqaro jurnali. № 1 (2020) – B. 106–114. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-0788-2020-1>

deya, islom bilan siyosiydashgan islomning, ya'ni islomiylik va radikalizmning bir-biridan farqini tushunib olish muhim ekanligini hamda islomni faqat radikal ko'rinishga ega, deb qarash noto'g'ri ekanligini keltiradi.

MUHOKAMA.

Mustaqillikning ilk davrida Yaqin Sharq bo'yicha ixtisoslashgan tadqiqotchilar Markaziy Osiyoda ham islom omilini tadqiq qilishga urinib ko'rdilar⁷. Ammo tez orada umumiy islom merosiga oid bilimlar bilan Markaziy Osiyodagi sovet islom merosini tadqiq qilishda qiyinchiliklarga duch keldilar. Shu bois, Markaziy Osiyoda islomning qayta tiklanishi mintaqaning mustaqil ma'naviy, ijtimoiy-siyosiy rivojlanishi natijasi yoxud tashqi ta'sirlarga bog'liq hodisa ekanligi haqida turli qarashlar shakllandi⁸.

Tadqiqotchilar orasida Markaziy Osiyosini yagona islom olamining ajralmas qismi yoxud mintaqada islom ateistik kommunizm mafkurasi ta'sirida rivojlangani bois alohida mintaqada ekanligi haqida ixtilofli qarashlar kuzatiladi.

Bugungi kunda islom omilining xalqaro, mintaqaviy va davlat kesimidagi ta'sirini o'rganishning nazariy-metodologik jihatlarida bir qator muammolar mavjudligini qayd etishimiz zarur. Birinchidan, bugungi kunda zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimi asosan dunyoviy xarakterga ega bo'lib, asosan yevrotsentrizm mafkurasiga tayanadi.

Islomshunoslik postsovet davrda diniy va milliy qadriyatlarning tiklanishi hamda islomshunoslik sohasidagi akademik tadqiqotlarning zaifligi sohaga oid tadqiqotlarda ikki xil "oddiy apologetika va akademik (ateistik emas)" yondashuvlarni shakllantirdi.

Markaziy Osiyoda diniy identifikatsiya muammosini o'rganishda bir qator to'siqlar mavjud bo'lib, shulardan biri o'tgan asr stereotiplari va siyosiy mexanizmlari bilan bog'liq bo'lgan muammolardir⁹. Ana shunday kamchiliklardan xoli bo'lish mintaqada din va davlatning o'zaro munosabatlarini tizimga solish va to'g'ri integratsiya qilishga imkon yaratadi.

⁷ Salmonov A.M. O'zbekistonda musulmon diniy muassasa va tashkilotlar faoliyati tarixi (1917-1950).: Avtoref. tarix fan. nom. – Toshkent: Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy un-ti, 2008. – 33 b.; G'afurov S.M. Markaziy Osiyo: mintaqaviy tahdidlar, integratsiya, zamonaviy siyosiy jarayonlar [Matn] / S.G'afurov. – Toshkent: "Merit print", 2023. – 108 b. Yemelianova, G. How 'Muslim' are Central Asian Muslims? A Historical and Comparative Enquiry. Being Muslim in central Asia : practices, politics, and identities / edited by Marlene Laruelle.–Leiden, Boston: Brill, 2018. Seriyes: Euratsian studies librVol. 9.–pp. 10–12. Yovqochev Sh. Siyosat va din. Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2010.–B.. Koroleva L.A., Korolev A.A. Islam v SSSR: nekotoryye aspekty gosudarstvenno–religioznoy politiki// Almanax sovremennoy nauki i obrazovaniya. – Gramota, 2008. № 6 (13): v 2-x ch. Ch. I. – C. 110-112.

⁸ G'afurov S.M. Markaziy Osiyo: mintaqaviy tahdidlar, integratsiya, zamonaviy siyosiy jarayonlar [Matn] / S.G'afurov. – Toshkent: "Merit print", 2023. – 108 b.

⁹ O'sha manba

Mahalliy tadqiqotchilarda apologetik yondashuvga moyillik kuzatilsa, G.Yemelyanova xorijlik tadqiqotchilari orasida islom omilini fanlararo yondashgan holda akademik tadqiq qilish, sohani chuqur o'rgangan holda "birinchi qo'l" empirik natijalarni qo'lga kiritish uchun yetarli malakaga ega mutaxassislar soni cheklanganini muammoli omillar qatorida keltiradi¹⁰. Masalan, xorijiy siyosatshunos va sotsiolog olimlari bunday tadqiqotlarni olib borish uchun mahalliy tillarni yetarli darajada bilmaydilar.

Xoh xorijiy xoh mahalliy tadqiqotchilar sof akademik yondashuv bilan mintaqada islom omilini tadqiq qilishga kirishgan taqdirda ham, mintaqada empirik tadqiqotlarni amalga oshirishda amaliy, logistika va siyosiy to'siqlar hozir ham avvalgidek mavjuddir. Mahalliy hukumatlarning diniy sohaga oid xorijdan moliyalashtirilgan tadqiqotlarni amalga oshirish hamda mahalliy aholining bunday tadqiqotlarga nisbatan hadik bilan yondashishini shunday to'siqlar qatoriga qo'shish mumkin.

Sh.Yovqochev aholining aksar qismi musulmonlardan iborat ekanligi, mintaqaning islom olami bilan to'g'ridan-to'g'ri, tarixiy va madaniy yaqin aloqada ekanligi, islomning o'zbek xalqining tarixi va madaniyati, o'zbekona hayot tarzining ajralmas qismi hisoblanishi, islomning davlat va jamiyatning ijtimoiy va siyosiy hayotida muhim o'ringa ega omil ekanligi sababli mintaqada islom omilini akademik tadqiq qilish zarurligini ta'kidlaydi¹¹. Zero, akademik tadqiqotlar birinchi navbatda ilmiy ehtiyojlar uchun zarur hisoblansa, eng muhimi, mamlakatda barqarorlikni ta'minlashga mas'ul davlat tashkilotlari uchun din bilan bog'liq masalalarni tartibga solishga qaratilgan kerakli ichki va tashqi siyosiy qarorlarni qabul qilish uchun ilmiy asos asos bo'ladi.

Yuqoridagidek to'siqlar va muammolar ta'sirida Markaziy Osiyoda islomning ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ta'siri haqidagi ixtilofli tasavvurlar va farazlar shakllandi. Bunga mintqa mustaqillikdan keyingi davrda Turkiya, Eron va Afg'oniston kabi asosiy musulmon qo'shni davlatlarning siyosiy, iqtisodiy va diniy ta'siriga tushib qoladi degan qarashlar misol bo'ladi¹².

A.Bennigsen esa, aksincha, islom omili Sovet Ittifoqida musulmonlarning sovetlashuviga samarali qarshilik ko'rsatib, musulmonlarning o'ziga xos o'zligini saqlab qolgan, degan qarashni ilgari suradi¹³. U Sovet Ittifoqida islomiy ta'limning

¹⁰ Yemelianova, G. How 'Muslim' are Central Asian Muslims? A Historical and Comparative Enquiry. Being Muslim in central Asia : practices, politics, and identities / edited by Marlene Laruelle.–Leiden, Boston: Brill, 2018. Seriyes: Euratsian studies librVol. 9.–pp. 10–12.

¹¹ Yovqochev Sh. Siyosat va din. Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2010.–B. 4.

¹² O'sha manba

¹³ Bennigsen. A (co-authorship Lemercier-Quelquejay Ch). Islam in the Soviet Union. – New York: Praeger, 1967. – 272 p.,

taqiqlanishi natijasida Markaziy Osiyoda islom ta'limoti o'z ahamiyatini yo'qotgan bo'lishiga qaramay, islomiy rasmlar madaniy unsurlar sifatida saqlanib qolgan, degan fikrni ilgari surgan. Uning taxminlari Sovet Ittifoqining parchalanishidan keyingi davrda o'z tasdig'ini topdi.

NATIJALAR

Mustaqillikdan keyingi o'n yillikda Markaziy Osiyoda islom omilini amerikalik olim Adib Xolid ham islom dinining mintaq xalqlarining o'z-o'zini anglashidagi o'rnini tadqiq qilgan¹⁴. Unga ko'ra, Markaziy osiyoliklarning milliy merosini qayta tiklash qisman bo'lsada islom va musulmon madaniyatini qayta kashf qilish hamda sovet ksenofobiyasi ta'sirida butun islom olami bilan uzilgan aloqalarni qayta tiklashni anglatadi.

2000–yillardan boshlab Markaziy Osiyoda islom omilini tadqiq qilishda mintaq haqida yanada chuqurroq ma'lumotga ega, mamlakatlar kesimida ixtisoslashgan, mahalliy tillarni o'zlashtirgan g'arblik olimlarning yangi avlodi shakllanganini ko'rish mumkin. Yangi avlod tadqiqotchilari Markaziy Osiyoda islom omilini mustaqillikning ilk davrida kuzatilganidek konseptualashtirish emas, balki mintaqadagi turli musulmon jamoalarini alohida o'rgangan holda tushunishga harakat qilmoqdalar¹⁵.

Fransuz olimi M.Laruelle esa, mintaqada islomning jamoaviy va shaxsiy o'zlikni shakllantiruvchi muhim omilga aylanayotganini ta'lim tizimida diniy fanlarni joriy qilishni talab qiluvchilar, ro'za va zakot kabi ibodatlarini bajaruvchi musulmonlarning sonini keskin o'sishi kabi fenomenlar bilan asoslashga harakat qilgan¹⁶.

Nemis tadqiqotchisi A.Volters esa, Markaziy Osiyo davlatlarida islom omilining o'ziga xos yo'nalishlaridan biri – ya'ni islom moliyasi sohasini tadqiq qilgan¹⁷.

V.Shvab esa, Qozog'istondagi "Asil Arna" islomiy media platformasining o'rta tabaqa aholi o'rtasida islomiy hayot tarzini targ'ib qilishdagi tajribasini o'rgangan holda islom omilining mintaqadagi madaniy jarayonlarga ta'sirini asoslab bergan¹⁸.

¹⁴ G'afurov S.M. Markaziy Osiyo: mintaqaviy tahdidlar, integratsiya, zamonaviy siyosiy jarayonlar [Matn] / S.G'afurov. – Toshkent: "Merit print", 2023. – 108 b.

¹⁵ Tashanov A. Buzg'unchi g'oyalarning milliy o'zlikni anglashga salbiy ta'siri: falsafa doktori PhD... diss. –T., 2017. – 186 b. Tolipov F. Bolshaya strategiya Uzbekistana v usloviyax geopoliticheskoy i ideologicheskoy transformatsii Sentralnoy Azii / AN Respubliki Uzbekistan. – T.: Fan, 2005. Tolipov F. Borba s terrorizmom i dilemma bezopasnosti // Sentralnaya Aziya i Kavkaz. – Stokgolm, 2002. – № 6. – S. 69-79. Paxrutdinov Sh. I. Opyt Uzbekistana po predotvrasheniyyu ugroz: faktory i kriterii sozdaniya ustoychivogo obshchestva // Voprosy politologii. – 2017. – № 4. – S. 12-20. Yuldasheva M. Hozirgi davrda mafkuraviy tahdidlar namoyon bo'lishining xususiyatlari va ularning oldini olish yo'llari: falsafa fan. nomzodi ... dis. avtoref. –T., 2010.

¹⁶ Alfrid K. Bustanov and Michael Kemper. Islamic authority and the Russian language: Studies on texts from European Russia, the North Caucasus and West Siberia. – Amsterdam 2012. – R. 416.

¹⁷ Laruelle M. Being Muslim in Central Asia: Practices, Politics, and Identities. Eurasian Studies Library (Vol. 9). – Leiden, Boston: Brill, 2018. –pp 11–84.

Markaziy Osiyo davlatlari rivojida islom omili bo'yicha tadqiqotlarning aksar qismi mintaqadagi dunyoviy tizim va islom o'rtasidagi munosabatlar mavzusiga bag'ishlanadi.

XULOSA

Bugungi kunda Markaziy Osiyoda islom omilini tadqiq qilish avvalgidanda dolzarb masalaga aylanganini aytish mumkin. Tadqiqotchilar mintaqada sodir bo'layotgan jarayonlarni anglashda islom omilini yevrotsentrizm hamda g'arb sharqshunosligi ta'siridan holi ravishda o'rganish zarurligini ta'kidlamodalar. Buning uchun xolisona akademik yondashuv bilan islomning Markaziy Osiyo davlatlarining rivojiga ta'siri keng va chuqur o'rganilishida davom etishi kerak.

Sovet va postsovet davrida kuzatilgan islomga nisbatan adovatli yoxud qat'iy siyosatga qaramay, bugungi kunda Markaziy Osiyoda islomning mintaqadagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga ta'siri ortishda davom etmoqda. Islom omili, bir tomondan, mintaqada o'zining siyosiy lashgan, fundamental va radikal jihatlarini, ikkinchi tomondan, bugungi globallashuv davrida butun musulmon olamida kuzatilayotgan madaniy, iqtisodiy va ijtimoiy tiklanish jihatidan Markaziy Osiyo davlatlariga ta'sir ko'rsatmoqda. Shu jihatdan, Markaziy Osiyo davlatlarida islom omilini tadqiq qilishda uning mintaqadagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga konstruktiv yoki destruktiv jihatlariga alohida e'tibor qaratish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alfrid K. Bustanov and Michael Kemper. Islamic authority and the Russian language: Studies on texts from European Russia, the North Caucasus and West Siberia. – Amsterdam 2012. – R. 416.
2. Bennigsen. A (co-authorship Lemercier-Quelquejay Ch). Islam in the Soviet Union. – New York: Praeger, 1967. – 272 p.
3. G'afurov S.M. Markaziy Osiyo: mintaqaviy tahdidlar, integratsiya, zamonaviy siyosiy jarayonlar [Matn] / S.G'afurov. – Toshkent: "Merit print", 2023. – 108 b.
4. Laruelle M. Being Muslim in Central Asia: Practices, Politics, and Identities. Eurasian Studies Library (Vol. 9).– Leiden, Boston: Brill, 2018.–pp 11–84.
5. Tashanov A. Buzg'unchi g'oyalarning milliy o'zlikni anglashga salbiy ta'siri: falsafa doktori PhD... diss. –T., 2017. – 186 b.
6. Tog'ayeva A.Z. O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi (SADUM) tarixidan // "O'zbekiston tarixining dolzarb masalalari yosh olimlar

¹⁸ Tog'ayeva A.Z. O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi (SADUM) tarixidan // "O'zbekiston tarixining dolzarb masalalari yosh olimlar tadqiqotlarida: asosiy yo'nalishlar va yondashuvlar" mavzusidagi an'anaviy konferensiya materiallari. – Toshkent, 2010, 24-25-may. – B. 223-227.;

tadqiqotlarida: asosiy yo‘nalishlar va yondashuvlar” mavzusidagi an’anaviy konferensiya materiallari. – Toshkent, 2010, 24-25-may. – B. 223-227.

7. Yemelianova, G. How ‘Muslim’ are Central Asian Muslims? A Historical and Comparative Enquiry. Being Muslim in central Asia : practices, politics, and identities / edited by Marlene Laruelle.–Leiden, Boston: Brill, 2018. Seriyes: Euratsian studies librVol. 9.–pp. 10–12.

8. Yovqochev Sh. Siyosat va din. Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2010.–B. 4.

9. Yuldasheva M. Hozirgi davrda mafkuraviy tahdidlar namoyon bo‘lishining xususiyatlari va ularning oldini olish yo‘llari: falsafa fan. nomzodi ... dis. avtoref. – T., 2010.